

A NYÍREGYHÁZI ZSIDÓK PUSZTULÁSA

Történeti áttekintés

Manapság az tekinthető zsidónak, aki vallása és etnikuma szerint is az adott népcsoporthoz tartozik. A kora középkori Magyarországon azonban a zsidónak nevezett népcsoportok esetében legtöbbször elvált egymástól a vallás és az etnikum. A tatárjárás előtti időkben a zsidó hitre áttért keleti népeket (kálizok) nevezték zsidónak, akik csakúgy, mint a keleti népek másik csoportja, az izmaeliták, a feudális gazdasági élet fontos szereplői voltak. Mindkét népcsoport gyakran szerepel 12–13. századi iratokban, így tudjuk, hogy főként pénzveréssel, adók behajtásával, vámszedéssel foglalkoztak. Birtokot vehettek, de földjüket csak pogány rabszolgákkal műveltethették, keresztényekkel nem. Csak a püspöki székhelyeken telepedhettek meg, nyilván azért, hogy a feudális hatalom szemmel tarthassa őket. Róluk intézkedett a szabolcsi zsinat 1092-ben, mégpedig úgy, hogy keresztény szolgákat nem tarthatnak, feleségük sem lehet keresztény nő, és ha vasárnap, illetve a keresztény vallási ünnepeken dolgoznának, munkaeszközeiket el kell venni.

A tatárjárás után főként a Német Birodalomból és Ausztria német nyelvterületeiről olyan betelepülők érkeznek, akik etnikumra és hitre nézve egyaránt zsidók voltak.

IV. Béla király lényegében a városban élő hospesekkel azonos jogokat biztosított számukra, akik csakúgy, mint elődeik árukereskedelemmel, kölcsönügyletekkel foglalkoztak földingatlanokkal is rendelkeztek és vallásukat is gyakorolhatták. A 14. századra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a gyorsan gazdagodó zsidók erős konkurenciát jelentenek a városi polgárok számára. Így aztán kedvezményeik fokozatosan megszűntek, a céhekbe nem vették fel őket, földjük már nem lehetett, és csupán a keresztények számára tiltott pénzügyletekkel, valamint a borkereskedelemmel foglalkozhattak.

A népcsoport hátrányos megkülönböztetése a korábbi századokban is tapasztalható, de a valóban súlyos megpróbáltatások sora a 14. századtól kezdődött. Az uzsorakölcsönök hihetetlenül magas kamatai miatt gyakran csaptak magasra az indulatok. Ilyenkor a király az eladósodottak pártját fogva egy tollvonással eltörölte a keresztényektől a zsidóknak járó kamatfizetést. Ez volt az úgynevezett „levélölés“, mellyel V. László és Mátyás király is élt, sőt Nagy Lajos a 14. század közepén lényegében hasonló okok miatt ki is üzette őket az országból – csak néhány év múlva térhettek vissza.

1 Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 182. o.

A 15. századból zsidóellenes pogromokról, vérvádról is vannak adataink. 1493-ban Nagyszombaton keresztény gyermek rituális meggyilkolásával vádoltak egy zsidó közösséget, akik közül többeket máglyán elégettek.²

A középkorban a zsidóság Buda, Esztergom és Pozsony környékén, felvidéki és nyugat-magyarországi városokban telepedett meg. Létszámukat 3–4 ezer főre teszik, közülük legtöbben a német nyelvterületről származnak, de jöttek Franciaországból és Spanyolországból is.

1526-ban, a tragikus mohácsi csatát követően számuk lényegesen csökkent. A városokból kiűzték őket, akiket azután a törökök összefogdostak és rabszolgaként elszállítottak.

A török uralom alatt a hadikereskedelem újabb lehetőséget biztosított a megtelepedésükhöz. Buda visszafoglalása után, 1686-ban létszámukat mintegy 1000 főre teszik. Három zsinagógájukban háromféle vallási rítust követtek: a németet, a spanyolt, és a szírt. Az ostromlók nem tettek különbséget török védők és zsidó kereskedők között. A zsinagógába menekülteket levágták, másokat fogságba vetettek, akiket váltságdíj fejében a prágai és a nikolsburgi zsidók szabadítottak ki.³

Vármegyéink

A zsidók megtelepedése szempontjából vármegyéink, Szabolcs, Szatmár és Bereg századokig csaknem érintetlen területnek számítottak. A megtelepedésről az első források a török kiűzése utáni időkből származnak.

A „zsidótartási jog“, vagyis a zsidók letelepítésének joga királyi privilégium volt, amelyet eladományozhatott. A leghatalmasabb földesurak azonban nem kértek királyi engedélyt a telepítéshez. Ha úgy gondolták, hogy a téspeedésben lévő gazdaságuk és kereskedelmük fellendítésében hasznosak lehetnek, engedély nélkül is telepítettek. Így járt el a szatmári békét kötő gróf Károlyi Sándor is, aki 1724-ben Nagykárolyba tíz zsidó családot telepített, sőt még rabbit is küldött nekik Pozsonyból.⁴

A földesúri telepítések ellenére a 18. század közepéig a zsidók lélekszáma a három vármegyében nem számottevő. 1698-ban Szatmár vármegyében csupán hat család élt. Pár évtizeddel később, 1735-ben Beregben 235 főt számoltak össze, Szabolcsba 1746-ban csaknem ugyanennyit, 60 családot, azaz 202 főt. Ugyanebben az évben Szatmár vármegyében már 346 fő élt, ez az 1698-as adatoknak több mint a tízszerese, de a lakosság számához képest még mindig elenyésző.⁵

2 Uo.

3 Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Összeállította Szakály Ferenc. Bp., 1986. 505., 524. o.

4 Szatmár vármegye. Szer. Borovszky Samu. Bp., é. n. 493. o.

5 Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárból. Szerk. Ságvári Ágnes. Bp., 1994. 13. o.

A három vármegyében a betelepedés első nagyobb hulláma az 1750–1790-es évek közötti időszakra esik. Ez természetesen összefüggésben van Lengyelország felosztásával (1772), illetve Galíciának a Habsburg Birodalomhoz való csatlakozásával. A betelepülők többsége azonban ekkor nem Galíciából érkezett, hanem cseh és morva területekről.

Nyíregyházát ez a bevándorlási hullám nem érintette. 1840-ig a zsidók csak a bírók írásbeli engedélye alapján tartózkodhattak a városban egy meghatározott ideig.

Az újraterleptült közösség életét szabályozó 1757. évi szerződés 20. pontja erről így intézkedik: *„Mind az nemes vármegye előtt, mind más akármely háborgatások ellen is minden tehetséggel megoltalmaztatik, sem zsidó, sem görög, sem más velek egyben nem férhető kereskedő, vagy másféle lakos közikbe nem egyenlítettik, hanem természetekhez szokásokhoz illő móddal engedtetik meg a magok adminisztratioja“* Később megerősítik a tiltást: *„ezen város törvényyé vált szokása szerint itten zsidók egyáltalán fogva nem tartózkodhatnának.“*⁷

Mindezek ellenére azonban a városnak már az 1750-es évektől élénk gazdasági, kereskedelmi kapcsolata volt a zsidókkal. Az itt tartott országos vásárokon eladókként megjelenhettek, a városháza udvarán pesti zsidók vették meg a gyapjút, a balkányi zsidók pedig pálinkát szállítottak.

Vármegyéink közül a betelepedés első hulláma leginkább Szatmár megyét érinti. Az 1746-os 364 fővel szemben 1787-re 2227-re nőtt az itt élő zsidók száma. A betelepülők foglalkozására nézve egy 1770-es összeírás⁸ ad tájékoztatást. Szabolcs megye négy járását külön-külön írták össze. A dadai járásban 75 családot találtak, akik közül 23 család földművelésből élt. A másik három járásban összeírt 16 családból viszont csak 6 volt földművelő. A többi a betelepült zsidók hagyományos foglalkozását űzte: kereskedő, iparos, bérlő, mészáros, kocsmáros volt. A megye 85 településén 236 családban összesen 994 fő élt.⁹

A betelepések második szakasza az 1785–1840-es évek közötti időszak. Ekkor a túlnyomó többség már Galíciából érkezik a három vármegyébe. A „lengyel zsidóknak“ Mátyászáján külön városrészük is volt. A 19. század közepére mind Szabolcsban, mint Szatmárban tízezer körüli a zsidók száma. Szabolcsban 10 661 fő, Szatmárban 9091 fő.¹⁰

6 Megjelent Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története: Nyíregyháza, 1886. 205. o.

7 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban SZSZBML, V. A. 102/b Nyíregyháza mezőváros tanácsának iratai. Igazgatási iratok. 25/105. 289. sz. 1829.

8 Gábor Anna: A zsidók letelepedése Szabolcs és Szatmár vármegyékben. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991/1. 32–50. o.

9 A történelmi Bereg megyére vonatkozóan nagyon kevés levéltári adat áll rendelkezésünkre, mivel a trianoni békediktátum következtében szétszakított vármegye iratanyaga csaknem teljes egészében a határon túlra került és kutatása rendkívül nehézkes.

10 SZSZBML, IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása, 1848. (a továbbiakban IV. B. 109.)

A korábbi betelepítési hullám végén 1848-ban Nagykálló mellett – ahol 608 zsidó élt – a korabeli Szabolcs megyében még 28 községben haladta meg a zsidók száma a százat. Kimagaslóan nagy számban éltek Újfehértón (830 fő), Kisvárdán (723 fő), Balkányban (438 fő), Nádudvaron (430 fő) és Tiszalökön (366 fő).¹¹

Újabb betelepedési hullám csak a 19. század végén tapasztalható. 1897. június 12-én a belügyminiszter helyettese Dr. Hagara Viktortól, Bereg vármegye főispánjától kért sürgős jelentést: *„Az orosz és lengyel zsidók beözönlésének megakadályozásának kérdésében folyó évi március hó 18-án 20 076 szám alatt Máltóságodhoz intézett rendeletem kapcsán felkérem, hogy a most említett rendeletben kívánt jelentését hozzám legkésőbb nyolc nap alatt felterjeszteni szíveskedjen.*“¹²

Az utolsó nagy betelepedési hullám mellett a természetes szaporulat és a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchián belüli migráció eredménye is, hogy vármegyénkben jelentős létszámú zsidó közösségek alakultak ki.

Szabolcsban a legrégebbi hitközség a nagykállói. Itt született Taub Eizik Izsák 1751-ben, aki 1781-ben a megye főrabbija lett és csodarabbiként vonult be a zsidó történelembe. Sírja ma jeles zarándokhely. A nagykállói hitközség mellett a kisvárdai is korai alapítású, 1796-os.

Szatmár megye első önálló hitközsége Nagykárolyban alakult, majd Szamárnémetiben és Mátészalkán. Jelentős számban éltek zsidók Szinyérváralján, Vitkán, Fehérgyarmaton, Csengerben, Nagysomkúton, Nagyecsedén, Alsóújvárosban, Gebén (ma Nyírkáta). Hodászon, Szaniszlón és Nyírmeggyesen.

A betelepülő zsidóság a vármegyék gazdasági életében progresszív erőként jelent meg. A földesúri haszonvételek árendásai ugyanis rákényszerültek arra, hogy a bérbe vett nemesi birtokon racionális, kapitalista típusú gazdálkodást és kereskedelmet honosítsanak meg. Kiszolgáltatók helyzetükből adódóan – hiszen az 1840. évi XXIX. tc. csak a szabad letelepedés jogát biztosította, polgári egyenjogúságot nem adott – a legésszerűbb eljárásokat és megoldásokat alkalmazták, ezzel mintegy megmutatva a fejlődés lehetőségét és irányát is.

A 20. század elején, immár a teljes polgári és vallási egyenjogúság birtokában befolyásuk a megye gazdasági életére jelenősen megnőtt. Jelen voltak a helyi önkormányzatokban, ahol sokszor az ő érvelésükre, racionális magatartásukra volt szükség ahhoz, hogy a konzervatív gondolkodást meghaladják. Mátészalkán Swartz Mór gyártelepe – Budapestet is megelőzve – már 1888-ban közvilágítási célokra szolgáltatott villanyáramot.

A különböző vallási irányzatok megjelenése és vetélkedése ellenére a zsidók integrációja előrehaladt. Az értelmiségi körök, civil szerveződések, társaságok befogadták a

11 Uo.

12 A dokumentum egyike azoknak a szerencsés módon megismert iratoknak, amelyek a Beregszászi Levéltárban találhatóak. Szó szerinti átiratban került át a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárába, ahol a holocaust iratai közé helyeztük. V. B. 186, Nyíregyháza, Rendezett Tanácsú Megyei Város polgármesterének iratai (a továbbiakban V. B. 186.) XI. 1944. 1318. doboz

zsidó családokat, akik igyekeztek hűségüket, elkötelezettségüket bizonyítani hazájuk iránt. Klapka György tábornok leveleiből tudjuk, hogy Nagykálló volt az egyik olyan megyeszékhely, ahonnan a zsidók 1848-ban tömegesen jelentkeztek nemzetőrnek. A nagykállói nemzetőrök között harcolt Korányi Frigyes is, (később orvosprofesszor) a tuberkulózis elleni küzdelem országszerte ismert szervezője.¹³ Az első világháborús hősi halottak között is 220 fő szabolcsi zsidót találtunk.

Az 1920-as évekig csak ritkán került sor antiszemita megnyilvánulásokra, a betelepülőkkel szembeni türelmetlenség, megkülönböztetés kifejezésére. Ezek közül a legsúlyosabb esetek az úgynevezett vérvádak, amikor is a zsidókat keresztény gyerekek rituális meggyilkolásával vádoltak.

Az első ilyen per 1790-ben, az akkori megyeszékhelyen, Nagykállóban zajlott. Eltűnt egy pásztorfiú, akiről azt állították, hogy rituális gyilkosság áldozata lett, a zsidók a vérét vették. Az akkori jogrendnek megfelelően az esetből szabályos per kerekedett és halálos ítélet is született. Szerencsére még az ítélet végrehajtása előtt a pásztorfiút megtalálták egy, a városhoz közeli faluban, ahová libapásztornak szegődött.

A vármegye az esetről körlevelet adott ki azzal a céllal, hogy *„a lakosok fejből a balvélekedést kiverje és taníttassa meg őket arra, hogy a gyilkosság a Mózes Törvénye és az Ótestamentumbéli törvények által, melyeken a Zsidó vallás leginkább fundáltatik, szinte úgy meg vagyon tiltva, mint a keresztény vallások tömegei által és következésképpen, a gyilkosságot, ha netán abban egy vagy más zsidó személy valamely babonáságból egyveledne, nagyobb jussal az egész Zsidó Nemzetnek tulajdonítani, nem lehet, mint egy vagy más keresztény által történt gyilkosság miatt az egész kereszténységet gyűlöletbe vétetni.”*¹⁴

Csaknem 100 esztendő múlva, 1882-ben Szabolcs megyében újabb vérvád kerekedett. Tiszaeszláron Solymosi Eszter cselédlány rituális meggyilkolásával vádolták meg a helyi zsidókat. Az új megyeszékhelyen, Nyíregyházán tartott bírósági tárgyalás a védelem és a vád jeles képviselői és a szenzációra éhes tudósítók hada miatt megosztotta az egész országot. Kétes hírnevet szerzett a megyének és a megyeszékhelynek egyaránt. Az ország leghosszabb és legnagyobb törvényszéki tárgyalásán végül is a vádat ejtették, mert bizonyítható volt, hogy a cselédlány öngyilkos lett.

A per idején az idecsődült antiszemita sajtó képviselői mindent elkövettek, még tüntetéseket is szerveztek az érzelmek felkorbácsolására. A vármegye és a megyeszékhely népe azonban többségében megfontolt és nyugodt maradt. A védelem jeles képviselője Eötvös Károly 1883-ban azt írta, hogy *„maga a nyíregyházi nép közönyösen viseli magát a pörrel szemben. Nem a mi dolgunk, mondják – majd eligazítják azt az urak”*.¹⁵

13 Szabolcs vármegye. Szer. Borovszky Samu. Bp., é. n. 365-368. o.

14 Kiss Gábor: A nagykállói zsidó hitközség történetéből. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991/1. 51-57. o.

15 Dr. Fazekas Árpád: Az eszlári per orvosi vonatkozásai. Nyíregyháza, 2003. 23. o.

Szabolcs megye főispánja, Graefl József az ítélethirdetés napján kelt körlevelében Nyíregyháza város és a megye lakóinak magatartását a következőképpen értékelte: „Hálát adok az Istennek, hogy Nyíregyháza városa, T.[isza] Eszlár közönsége, s valamint az egész megye népessége a magasra emelkedett ingerültség, sokoldalú incselkedés és kísértekek közepette a hírnevét... nemcsak eddigi tisztaságában megőrizte, de még csekély erkölcsi előnyére növelte is... Én Szabolcs megyének időszerinti főköormányzója a megye polgárságának ezen dicséretes magatartásával szemben örömtelten nyilvánítom elismerő köszönetemet.”¹⁶

A főispán dicsérő szavai ellenére sem kell azonban felednünk azt, hogy a zsidók dualizmus-kori erős és dinamikus gazdasági tevékenysége, gazdagodása megosztotta a történelmi vármegyék lakosságát. A vagyonosodás a helyi közösségek számára a virilizmus intézményének bevezetésével vált különösen nyilvánvalóvá. Az 1870. XLII. tc. alapján a képviselőtestületek tagjainak felét, a legtöbb adót fizetők delegálhatták, úgy hogy bizonyos – a zsidók között gyakori foglalkozások esetében az adót duplán számították. Az 1870. évi törvény hatályát előbb a rendezett tanácsú városokra, majd a községekre és végül a megyékre és a törvényhatósági jogú városokra is kiterjesztették.

A zsidóság egyre nagyobb számban került be (főként a virilizmus alapján) a különböző képviselőtestületekbe. Ennek igazolására elég, ha csak a dualizmus idején a megyei törvényhatósági bizottság virilistáinak a számát vizsgáljuk. A 438 fős testületből 219-et választottak meg hat évre, a másik 219 pedig az évente kiigazított legtöbb adót fizetettek listájáról került ki. A 219 fő közül 1874-ben 61 fő volt zsidó, számuk azonban folyamatosan növekedett és 1914-re elérte a 107 főt.

Az első világháborúig a zsidók folyamatos térnyerése a helyi testületekben töretlen volt, sőt esetenként extrém helyzeteket is eredményezett. 1908-ban pl. a kisvárdai képviselőtestületbe választott 13 főből 7 volt zsidó. Mindez felkorbácsolta az indulatokat és a helyi lapban éles polémia indított el. A választásokon az 1300 szavazó közül 404 szavazott (271 keresztény és 133 zsidó), megvolt tehát a lehetősége annak, hogy más eredmény szülessen – véli az egyik cikkíró. A választás eredményeképpen a városka 40 rendes képviselőjéből már csak 8 marad keresztény, és ezt „*sem ebben az országban, sem másikkban nem hagynák szó nélkül*” – fogalmazódik meg az ellenvélemény. Az ügy végeredménye az lett, hogy az igazoló választmány az eredményt valós kifogások alapján megsemmisítette és a választást megismételtette.

Ebben az estben is és más, vallási köntösbe öltöztetett viták mögött is egy adott közösségen belül a gazdasági pozícióként folytatott harc állt.¹⁷

16 Margócsy József: A nyíregyházi Hoffmann család. In: Helytörténeti tanulmányok, IX. Szerk. Dr. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1993. (a továbbiakban Margócsy, 1993.) 385–402. o.

17 Néző István: A zsidóság Kisvárdán: Kisvárdai, 2003. (a továbbiakban Néző, 2003.) 84–85. o.

Nyíregyháza

A zsidók Nyíregyházára történő betelepülése a város fejlődési sajátosságaiból adódóan más mint a történelmi vármegyéké. A lélekszám nem az ismert betelepédési hullámokkal arányosan emelkedik, hanem igazodik a település gazdasági, közigazgatási központtá történő emelkedéséhez, fejlődéséhez.

Miközben – mint ahogyan erre már utaltunk – Szabolcs megye más településén már jelentős számú zsidó élt, Nyíregyháza a megtelepülésüket 1840. november 9-ig szigorúan tiltotta. Nemcsak lakást nem vehettek a városban, hanem még a Sóstón felállított, csak a fürdőidényben használt épületekből sem vásárolhattak.¹⁸ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az 1840. évi XXIX. tc. hatályba lépése előtt egyáltalán nem éltek volna zsidók a városban. Meghatározott ideig, a bírák engedélyével itt tartózkodhattak és kereskedelmi, valamint ipari tevékenységet folytathattak. Ezért intézkedett a városi tanács 1840-ben arról, *„hogy az izraelita kereskedők ünnepeiken és szombaton tartsák zárva boltjaikat, mert tűrhetetlen, hogy valamely vallásfelekezet tagja vallástalanságot gyakoroljon.“*¹⁹

Az 1840. évi XXIX. tc. szellemében a város is engedélyezte a zsidók betelepését, számukra szigorú feltételeket állítva. Ezek egy része minden lakossá válni kívánóra vonatkozott, így pl. korábbi lakhelyének elöljárósága vagy földesura levelével kellett a városba érkezőnek igazolni jó magaviseletét, vagy polgárfelvételkor a meghatározott taxán kívül illett felajánlást tenni a város valamely jótékony intézetének javára. A feltételek másik része azonban csak a zsidókra vonatkozott. pl.: nem engedélyezték számukra a házvásárlást, mivel a város statútumai szerint akinek háza volt, az szállásföldet is vehetett, polgárságért folyamodhatott és részesülhetett a város közjövedelmeiből. Nem engedélyezték továbbá a bérelt legelőkön, illetve a városi gyepen való marhatartást sem.²⁰

Az első betelepülő, Fried Jakab tokaji kereskedő kérvényét az elöljáróság 1840. november 9-én bírálta el: *„miután becsületes magaviseletéről és kereskedés folytatásáról hiteles bizonyáglevelet mutatott, az végeztetett, hogy ha a folyamodó élelmezésének bizonyos és törvényes módját felvilágosítja és üzeni, a tűzi eszközökre, s egyéb számos közjavát illető jótékony intézetekre adandó segedelemnek befizetése mellett, lakosnak be fog vétetni.“*²¹

Nyolc esztendő múlva, az 1848-as összeírásban azonban neve már nem szerepel. Feltűnnek viszont a Tanácsköztársaság népbiztosának, Szamuely Tibornak az ősei. Samuelis Baruck és Róth Mária öt gyermekével költözött Büdszentmihályról a városba. Gyermekük, unokáik gabonakereskedők lettek, házuk a Búza téren állott.

18 SZSZBML, V. A. 101. Nyíregyháza mezőváros választott hites közösségének iratai. Jegyzőkönyvek. (a továbbiakban V. A. 101.) 13/13. 1839. aug. 19.

19 Margócsy, 1993. 385–402. o.

20 SZSZBML, V. A. 101. 18/18. 1846. aug. 3.; V. A. 101/h. Nyíregyháza mezőváros választott hites közösségének iratai. Szabályrendeletek. 39/39. 1840:15. A város gazdáknak szép jövedelmet biztosított a jó piaccal bíró marhatenyésztés, ezért nem engedték a bérelt legelőkre a szállásfölddel nem rendelkezők állatait.

21 Uo.

Nyíregyháza gazdasági szerepe, kereskedelmi központtá válásának folyamata 1858 után a vasút megépítésével felgyorsult. A megtelepedést biztosító törvény és a kedvező körülmények hatására meginduló gazdasági fejlődés példátlan módon felgyorsította a zsidók betelepődését is.

Az 1848-as összeírásban még csupán 71 fő szerepel. Egy kivételével mindnyájan Magyarországon születtek. A családfők többsége kereskedő (11 fő), de van három gombkötő, öt szakács, egy-egy sóárus, serfőző, szabó és metsző is. A közösségben sok volt a fiatal. A 71 főből 62 fő 30 éven aluli, ebből 23 fő 10 éven aluli.²² Két esztendő múlva készül el a város teljes lakosságát számba vevő 1850. évi népszámlálás. Mivel a lakosokat vallásuk szerint nem különítették el, csak a név és a foglalkozás alapján következtethetünk a zsidók számára. Ha a következtetésünk helyes, a népszámlálás 23-25 népes családot talált a városban, így a lélekszám 90–100 fő lehetett.²³

A betelepülők közössége itt is igyekezett a vallási hagyományok szerint élni. 1843 szeptemberében Stern Emánuel, Mandel János, Goldstein Dávid, Lusztig Bernát, Klein Salamon városi lakosok sikerrel kérték a tanácsot, hogy halottaiknak a nyugati temető északi oldalán helyet biztosítson. Ugyanabban az évben kérték azt is, hogy Mandel Emánuel metsző ideiglenesen, Szent György-napig a városban tartózkodhasson.²⁴ 1844. szeptemberében Goldstein Dávid nyitott kóser vendéglőt, 1846-ban pedig a Szarvas utcán már izraelita húsvágó szék is működött.²⁵

1865-ig a nyíregyházi hitközség a nagykállói rabbinátus felügyelete alá tartozott. Ekkor azonban megalakult Nyíregyházán is az önálló hitközség, és a város önálló rabbiszékhely lett. A Nagykállótól való különválást a lélekszám ugrásszerű gyarapodása indokolta: 1850 és 1869 között 1128 főre, több mint tízszeresére nőtt a városban élő zsidók száma, ez az összlakosság 5%-át jelentette.²⁶

A következő tíz esztendőben újabb példátlan létszámnövekedés tapasztalható. 1880-ban már 2053 fő él a városban. Alig több mint harminc esztendő alatt a betelepülők száma huszonkilencszeresére növekedett! Mindez a vasút megjelenésén túl a polgári egyenjogúság megadásával (1867) és a megyeszékhellyé válás (1876) pozitív hatásával magyarázható.

A második hullámmal betelepülők többségét a Birodalom gazdaságilag fejletlenebb területeiről érkezők, illetve azok leszármazottai adták. Ők jobban ragaszkodtak vallási hagyományaikhoz, ami az öltözködésben, a vallási előírások szigorú megtartásában is megnyilvánult.

22 SZSZBML, IV. B. 109.

23 SZSZBML, V. B. 142/f. Nyíregyháza községtanácsának iratai. Összeírások 1850–1854. 1850. 1–2. kötet.

24 SZSZBML, V. A. 101. 16/16. 1843. szept. 22. No. 386.

25 SZSZBML, V. A. 101. 18/18. 1846. szept. 11. No. 365.

26 Riczu Zoltán: Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1992. (a továbbiakban Riczu, 1992) 17.

Az ortodoxok (óhitűek) elítélték az asszimilációt és azt hirdették, hogy úgy is lehetnek jó magyar állampolgárok, ha megtartanak, megőriznek minden vallási törvényt.

A „neológok“ az iparosodottabb német nyelvterületről, Cseh- Morvaorszából érkeztek. Integrációjuk előrehaladottabb, alkalmazkodásuk harmonikusabb volt, mint az ortodoxoké. Nem ragaszkodtak a vallási előírások szó szerinti betartásához, így az engedmények következtében jobban beilleszkedtek a helyi társadalomba.

Az izraelita valláson belül ilyen módon kialakult megosztást a harmadik irányzat elutasította. Azt hirdette, hogy meg kell őrizni azt az állapotot, a „status quo“-t, amikor a megosztottság még nem létezett.

A három vallási irányzatnak gyakorlatilag Szabolcs megye minden nagyobb vallási közösségben voltak követői, ám tényleges szétválás, szakítás csak ritkán fordult elő. Így a zsidóság a helyi társadalomban továbbra is egységes vallásként jelent meg. Közösen működtették egyesületeiket, iskoláikat és rituális intézményeiket.

Nem így a gyorsan fejlődő és gyarapodó Nyíregyházán! A már régebben itt élők és az újonnan beköltözöttek között a vallási vita az önálló hitközség vezetőségének megválasztása okán erősödött meg. A korábban betelepedett zsidók vezetője, Szamuely Baruch azzal vádolta az ortodoxokat, hogy vallási fanatizmusuk felforgatja a város nyugalalmát. Ha saját elveik szerinti, vagyis ortodox elöljárót választanak, a kétes jellemű, kóborló zsidóság ütne tanyát a városban.

Az 1865-ös választás mégsem eredményezett szakadást a helyi zsidó közösségben. Az önálló hitközség irányvonala *„kifejezetten konzervatív volt, a tagoknak mindemellett érzékük és megértésük volt a modern formák iránt, sőt a tagok nagy része kifejezetten modern irányzatoknak hódolt“*.²⁷

A szakadás

Az 1876. XVII. tc. az úgynevezett emancipációs törvény elfogadása után, az országos kongresszus határozatait követően vált valósággá. Bár a nyíregyháziak a döntést halogatták, végül mégis állást kellett foglalniuk, hogy melyik vallási irányzathoz tartoznak. 1872-ben magukat „status quo“-nak nevezték, vagyis sem az ortodoxhoz, sem a neológhoz nem csatlakoztak. Ezt azonban hivatalosan csak 1877-ben deklarálták, nyilván attól félve, hogy ez szakadáshoz vezet, ami végül be is következett és az ortodoxok új hitközséget alapítottak. Egy esztendő múlva rabbit is választottak. A szakítás azonban csak 1882-ben vált véglegessé, amikor az illetékes hatóságok elfogadták az ortodox hitközség alapszabályát. A vallási intézmények működtetése és a hitközségek gazdálko-

²⁷ Riczu, 1992. 36. o.

dása viszont egészen 1904-ig összekapcsolta a status quo és az ortodox irányzat híveit. Ettől kezdve már mindkét hitközségnek önálló intézményei voltak, és csak a Szentegyletet és az elemi iskolát működtették közösen.²⁸

Az 1880-ban avatott Szarvas utcai zsinagógát a status quo hitközség működtette. A szép épületet 1944-ben a németek felrobbantották. A holocaust poklából visszatért zsidók 1953-ig a felrobbantott épület mellett álló iskolát használták az istentiszteletek megtartására. Ekkor új, szerényebb külsejű zsinagógát építettek a Síp utca 18. szám alatt, mely később a Kelet-Tüzép Vállalat Központja lett.

Az ortodoxok előbb egy lakóépületet alakítottak át zsinagógának, majd 1942-ben modern építészeti megoldásokkal új zsinagógát építettek a Kis térre (ma Mártírok tere). Ez az épület ma is áll.

Riczu Zoltán kutatásából tudjuk, hogy Nyíregyházán volt egy harmadik zsinagóga is a Bujtos utcán, amit eredetileg lakóháznak építettek. Északkelet-Magyarországon az ortodox irányzaton belül kialakult egy sajátosan misztikus vallási irányzat, a Haszid. Ezt az épületet ők használták. Az irányzat megalapítója a nagykállói csodarabbi, Taub Eizikel Izsák volt.²⁹

Az a tartózkodás, amely a betelepülő zsidókkal szemben a város vezetése részéről az 1840-es években még tapasztalható volt, az 1860-as évekre teljesen megszűnt. A zsidók egyenjogúsítását kimondó, úgynevezett emancipációs törvény megszületése előtt Nyíregyháza új képviselőtestülete kilenc főt választott a testület tiszteletbeli tagjának. Baruch Mórt, Friedmann Károlyt, Felgmann Miksát, Glück Dávidot, Hoffmann Adolfot, Konstantin Ignácot, Schack Mórt, Szamuely Baruchot, és Stern Emánuel, akik 1871-ig vettek részt a város ügyeinek intézésében, a testület munkájában és 1871 után már rendes, választott tagjai a képviselőtestületnek.

Már 1873-ban megfogalmazódott az igény arra, hogy a zsidók önálló kórházat építsenek, hiszen vallási szokásaik megtartását, rituális étkezéseiket a meglévő gyógyító helyeken nem tudták biztosítani. Különböző okok miatt azonban az építkezésre csak ötven év múlva került sor. A mai SZTK épületének helyén 1923-ban kezdtek hozzá a munkálatokhoz, de pénzügyi okok miatt nem tudták befejezni, így 1943-ban eladták a vármegyének.

1861-ben a város háromezer forinttal segítette az izraelita iskola működését, 1896-ban pedig négyezer forintot adott egy új iskola építésére, sőt nagylelkűen támogatta az 1929-es iskolabővítést is.

Bár a helyi társadalomhoz könnyen alkalmazkodó, az asszimilációt elfogadó, „neológ” vallási irányzat önállóan nem jelent meg a nyíregyházi zsidók között, a status quo

28 Uo. 37. o.

29 Uo.85. o.

magát „status quo-neológ“-nak mondja. Ezzel is jelzi, hogy tagsága részéről mindig megvolt az akarat a beilleszkedésre, a helyi normák, szokások befogadására. *„Már az első generáció tagjai között is van olyan, aki reverzálissal köt házasságot evangélikus menyasszonyával; vannak, akik felnőtt korban térnek át más egyház kötelékébe!”*³⁰ A XIX. század végén az általánosan használt német nyelv visszaszorítására a hitközség az iskolában magyar műveltségű papot, a templomokban magyar hitszónokot alkalmaz.

Általában elmondható, hogy Nyíregyházán éppen úgy, mint a dualizmus-kori Magyarországon a zsidók a modern polgári magatartás képviselői. Ott voltak a Bessenyei Körben, a Kaszinóban, a napilapok szerkesztőségében, a közhasznú alapítványokban, a szakmai testületek vezetőségében.

Nyíregyháza zsidósága integrálódni kívánt és a város közössége ezt a törekvését láthatóan elfogadta. *„Ez a toleráns együttélés városunkban a századvégi áttekintésekben közismert tény. Az irodalmi megörökítése elsősorban Krúdytól származik. Ő nyíregyházi; nem tagadja, hogy negyvennyolcas honvédtiszt nagyapjában olykor fel-fellobbannak antiszemita indulatok, de ő maga jellemzőként írja meg egy városháztéri padnak jelképes magyarázatát.*

*Arról van szó, hogy a nyíregyházi sétatér mentén (a mai Kossuth téren) állt egy pad, amelyen ült Verzár István a plébános mellett Bartholomaidesz János, a lutheránus esperes, Lukács Ödön, a kálvinisták papja, valamint Fekete István, a görög katolikusok esperese. Ha a zsidó rabbinus történetesen arra járt, helyet szorítottak neki is a padon. Erről a zöldre festett padocskától számítandó az új, a mai Nyíregyháza megszületése.”*³¹

Amikor 1895-ben megjelent a XLII. törvény, amely az izraelita vallást a „bevett” vallásokkal egyenrangúnak nyilvánította, Magyarországon a zsidók polgári és vallási egyenjogúsága teljessé vált.

Randolph L. Braham, a jeles holocaust-kutató a magyar zsidóság aranykorának nevezi a Monarchia időszakát. Ebben az időben a zsidóság zöme a magyar nemzet integráns részének tekintette magát, a magyarok pedig általában magukkal egyenlőnek fogadták el a magyarul beszélő, asszimilálódott zsidókat.

A történelmi Magyarországon lélekszámuk 1910-ben „tetőzött”, ekkor a 21 milliós népesség 5%-át tették ki.³²

Az aranykorban a politikai tolerancia alapja egy átmeneti érdekközösség, amely az országot vezető arisztokrata-dzsentri réteg és a fokozatosan erősödő, főként „idegen” iparvállalkozók és pénzemberek között fennállt. A zsidóság mindössze néhány évtized leforgása alatt, ha nem is vezető, de mindenesetre döntő szerepre tett szert az ország gazdasági, pénzügyi és kulturális életében.

30 Margócsy, 1993. 389. o.

31 Uo. 390. o.

Nyíregyházán ez az időszak még rövidebb volt és gyakorlatilag egybeesett a megyeszékhelyé válás évtizedeivel. 1880-ra a nyíregyházi népesség 8,78%-a zsidó, 1910-re pedig számuk és arányuk az országos átlagnak kétszerese, 10,2% volt. A város földrajzi helyzetéből adódott, hogy ez a szám nem csökkent, hanem tovább növekedett és 1920-ra elérte a 11,7%-ot.

A történelmi Magyarország feldarabolása egy újabb betelepedési hullámot indított el. A Romániához és Csehszlovákiához csatolt területekről a magyarul beszélő, magukat magyarnak valló zsidók ugyanis szívesen költöztek Nyíregyházára. Ez az országos átlaghoz viszonyított magas arány 1930-ban is megmaradt (10%) és csak az 1941-es összesítő adatoknál látható némi csökkenés (8,4%).³³

A Trianon után állandósuló 5000 fő körüli lélekszám Nyíregyházán foglalkozási megoszlását tekintve is sok sajátos vonást hordozott. A két világháború között még kifejezetten mezőgazdasági területnek számító Nyíregyházán nem törekedtek birtokszerezésre. Sőt, 1903 és 1939 között a zsidóbirtokok száma harmadára csökkent, miközben a zsidók száma mintegy másfél ezerrel nőtt. 1939-ben 26, 230 kh összterületű zsidóbirtok volt Nyíregyházán, ez a 46 596 kh-nyi városi földnek mindössze a 0,4%-e.³⁴

A Nyíregyházán élők döntő többsége kereskedelemmel foglalkozott. 1940-ben az üzletek 28,1%-a zsidó tulajdon. Egyes kereskedelmi ágazatokban meghatározó volt a számuk, csaknem monopóliumra tettek szert, így például a gabona-, termény-, lisztkereskedelemben a 35 zsidó tulajdonú vállalkozás mellett csak 10 keresztény dolgozott. A fa-, szénkereskedelemben ez az arány 37 és 9, a vas-, fém-, gépkereskedelemben 25 és 10, a téglá-, cserép-, üveg-, porcelán-kereskedelemben 15 és 4, a bőrkereskedelemben 23 és 1. A hagyományosnak számító szövet-, rövidárú-, ruha-, cipőkereskedelemben 135 és 45, a szállítmányozásban 11 és 4.³⁵

Trianon után lényegesen megváltozott a társadalmi környezet toleranciája a zsidókkal szemben. A Tanácsköztársaság idején a helyi direktóriumokban és a tanácskormányban is sok zsidó vállalt vezető szerepet. A közvélemény egy része így a zsidókat a kommunistákkal azonosítva felelőssé tette őket az ország feldarabolásáért, a trianoni békediktátumért. Mindez annak ellenére történt, hogy a zsidók túlnyomó többsége – már csak gazdasági, társadalmi helyzeténél fogva is – ellenezte a magántulajdont veszélyeztető, a szabad kereskedelmet korlátozó kommunista hatalmat.

A két világháború közötti időben a zsidókérdés központi kérdés. Életben tartását segítette az úgynevezett hontalan zsidók ügye, akik a trianoni határokon túlról telepedtek be a fővárosba és a határ menti nagyobb városokba, így Nyíregyházára is, vagy a

32 Randalph L. Braham: A magyar holocaust. Bp., 1988. 25. o.

33 A zsidó népesség száma településenként 1840-1941. Szerk. Dr. Kepecs József, Bp., 1993.

34 Váczi Elemér: Adatok a szabolcsi zsidóbirtokok történetéhez. Szabolcsi Szemle, 1944. jún. 45–46. o.

35 SZSZBML, V. B. 186. I 68/1937; 1201/1940.

német terjeszkedés elől menekültek az országba. Az antiszemitizmus köntösébe bújtatott gazdasági harcnak alapot adott az, hogy a kereskedelemben, a pénzvilágban és bizonyos értelmiségi pályákon a zsidók túlsúlyba kerültek, számarányukat jóval meghaladó szerepet vállaltak.

Európa első jelentős zsidóellenes törvénye a „*numerus clausus*“ a felkorbácsolt társadalmi feszültség csökkentése céljából született. Nem is hajtották végre következetesen, és Bethlen István 1928-ban hatályon kívül helyezte. Mégis határozottan jelezte azt, hogy az az érdekközösség, amely a Monarchia éveit jellemezte megszakadt, az „aranykor“ véget ért.

A pusztulás

Az úgynevezett „zsidókérdés“ megoldására vonatkozóan az 1930-as években az uralkodó osztályok részéről két elképzelés fogalmazódott meg. Horthy kormányzó és köre, a hatalomban még szerepet vállaló arisztokrácia a zsidók fizikai megsemmisítését nem akarta, nem támogatta. Híve és cselekvő részese volt azonban minden olyan megoldásnak, amelyik korlátozza, lehetetlenné teszi a zsidók gazdasági, társadalmi, kulturális szerepvállalását, megfosztja őket vagyonuktól, saját hazájukban másodrendű állampolgárokká süllyeszti őket.

A gazdasági világválság hullámverésén hatalomra került középosztály politikusai, a szegedi gondolat egyes képviselői viszont már korán megfogalmazták a radikálisabb megoldást: a zsidók kitelepítését az országból, és nézeteiktől nem állt távol a „végső megoldás“, a fizikai megsemmisítés sem.

Ami a magyarországi zsidósággal történt, azért mindkét politikai csoportosulás felelős, és ezt a felelősséget sem mérlegelni, sem megosztani nem lehet! A magyar holokauszt nem az ország német megszállásával kezdődött, gyökerei visszanyúlnak az 1920-as évekig. Stációi azok a törvények, amelyek fokozatosan fosztották meg a zsidókat mindentől, és tették a gyilkos indulatok szabad prédájává.

* * *

A zsidóság gazdasági ellehetetlenítésének, korlátozásának első szakasza a mezőgazdaságra, a zsidóbirtokokra koncentrálódott. Az 1939. évi VI. törvény és az 1942. évi XV. törvény fogalmazta meg a korlátozásokat. Az első törvény még csak a 600 négyszögölnél nagyobb mezőgazdasági ingatlan bejelentését írta elő, és külön engedélyhez kötötte a föld adásvételét, illetve kötelezte a tulajdonost, hogy a hatóság által megszábott áron eladja vagy bérbe adja a földjét.

A második törvény előírásai szigorúbbak. Ez már kisajátítja a 100 katasztrális holdon felüli mezőgazdasági ingatlanokat, ide értve az erdőbirtokokat is. A kisajátítás térítés ellenében történt, az Országos Földhitelintézet bonyolította le, majd átadta azt a Közzjóléti Szövetkezetnek.

Korábban már szóltunk róla, hogy Nyíregyházán csekély volt a zsidó tulajdonban lévő mezőgazdasági ingatlanok száma. A két törvény alapján mindösszesen nyolc birtok került kisajátításra. Olyan erdőbirtok pedig, amelyik a bejelentési kötelezettség alá esett volna, egyáltalán nem volt.³⁶

1944-ben újabb korlátozás lépett érvénybe, tulajdonképpen minden zsidóbirtokra kiterjesztve a törvények hatályát. Zárgondnokot neveztek ki az ingatlan működtetésére, felmondták a bérleti szerződéseket, az állatállományt pedig elkobozták. (Nyíregyházán 39 tehenet hajtottak el a tulajdonosoktól).³⁷

A zsidók ipari és kereskedelmi tevékenységének korlátozásáról az 1939. évi IV. törvény rendelkezett. Minden iparost és kereskedőt köteleztek arra, hogy újra bejelentse iparát, kereskedését. Így tudjuk, hogy Nyíregyházán a működési engedélyek száma 3104 volt, ebből 873 tartozott a törvény hatálya alá. A törvény megtiltotta az állami egyedárusítási jogok megadását a zsidóknak, és az új iparigazolványok kiadását is mindaddig szüneteltette, amíg az adott településen a zsidó kézen lévő üzletek aránya 6% alá nem esik.³⁸

Ezt a törvényi előírást Nyíregyházán lehetetlen volt teljesíteni anélkül, hogy a lakosság ellátása hiányt ne szenvedjen. Éppen ezért 1943-ig az engedélyek megvonására vonatkozóan alig történt érdemi döntés. Sőt a levéltári források azt bizonyítják, hogy maga a város vezetése igyekezett bizonyos vállalkozásokat kivenni a rendelet hatálya alól, úgymond „közérdekből“, legalább annyi időre, amíg a helyettesítésüket meg nem oldották.

Az iparügyi miniszter 33 000/1943 sz. rendelete aztán szigorúan számon kérte a törvény végrehajtását, és a városban igazából ettől számítható az engedélyek megvonása.

A törvények megszületése arra ösztönözte a tulajdonosokat, hogy valamilyen módon igyekezzenek kibújni annak hatálya alól. Hogy mentsék vagyonukat, földbirtokukat, kereskedésüket, vállalkozásukat adásvételi vagy ajándékozási szerződéseket kötöttek keresztényekkel vagy keresztény üzletfelet vettek be a vállalkozásukba. Érthetően ennek a hivatali iratokban nincs nyoma, de hogy ilyen előfordult, azt a Nyírvidék cikkei bizonyítják. A kritikus hangvételű írások támadták is azokat a keresztényeket, akik hazafias kötelezettségüknek nem tettek eleget, és nem jelentették az ilyen eseteket.³⁹

36 SZSZBML, V. B. 186. I. 47/1939.

37 Máté Klára: A zsidótörvények végrehajtása és a holocaust Nyíregyházán. (Kézirat a SZSZBML adattárában. L. sz. 363. 15. o.)

38 SZSZBML, IV. B. 411. Szabolcs vármegye alispánjának iratai. 2484/1942.

39 Kerekes György: Törvényes jogfosztás. (Kézirat a SZSZBML adattárában. L. sz. 353, 7. o.)

A politikai jogfosztás első nyilvánvaló jele a honvédelemben a munkaszolgálat rendszerének a bevezetése, pontosabban annak a gyakorlatnak a felelevenítése volt, amelyik 1919-ben már működött. Akkor előbb a szervezett munkásokat, ezután pedig a zsidókat zárták ki a nemzeti hadseregből. Ezt az eljárást fogalmazza újra az 1939. évi II. törvény, majd az úgynevezett második zsidótörvény. A hadseregben sem tisztként, sem polgári alkalmazottként zsidó nem maradhatott, csupán fegyver nélküli fizikai munkát végezhetett. A munkaszolgálat időtartama előbb 3 hónap, majd 1941 májusától 2 év.

A zsidók mellett a politikailag megbízhatatlan személyeket is munkaszolgálatra vezényelték. Előbb a hátszágban vagy a hadsereg által megszállt területeken teljesítettek szolgálatot, később a frontvonal védelmének az erősítésére is alkalmazták őket. A keleti frontról 71 nyíregyházi munkaszolgálatos tért haza és kérte megrázó levelében a gettósítás alól való mentesítését – eredménytelenül.

A zsidók kiszorítása a társadalmi, politikai életből a második zsidótörvény (1939. IV. tc.) 4. §-ával folytatódott. Ez egyrészt bizonyos feltételekhez kötötte a zsidók országgyűlési választójogát és választhatóságát, másrészt megszüntette városi képviselői tagságukat. Nyíregyházán a képviselőtestületben 56 virilis tag volt, közülük 18 fő zsidó származású (32%). A választott képviselőtestületi tagok között három volt zsidó származású. Nekik az 1941. évi XIX. törvény értelmében be kellett jelenteniük, hogy zsidónak minősülnek-e, ha igen, képviselőtestületi tagságuk megszűnik. Így Nyíregyházán a négy póttaggal együtt 25 főt zártak ki a város vezető testületéből.

A zsidókat kizárták a civil szervezetekből, alapítványokból, szakmai érdekképviselletekből is. Nyíregyházi (Szohor) Pál polgármester javaslatára például a Kereskedő Ifjak Egyesületéből 12 főt töröltek, mert ahogyan az előterjesztés fogalmaz „az egyesület túltengően zsidó jellegű“.

A gazdasági és politikai jogokról megfosztott zsidók számára fenyegető közelségbe került a "zsidókérdés" megoldásának egyik formája, az országból való kitelepítésük. Különösen azok után, hogy az úgynevezett hontalan zsidókat, akik magyar állampolgársággal nem rendelkeztek, egy 1941. július 12-én hozott rendelettel előbb Kőrösmezőre deportálták, majd onnan a határon túli Kamenyec-Podolszkba, ahol augusztus 29-én átadták őket a németeknek. Nyíregyházán sok hontalan zsidó élt, őket összefogdosták és internáló táborba szállították. Ezekből a táborokból közel 17 ezer ember került aztán Kamenyec-Podolszkba, ahol a németek három nap alatt mindnyájukat kivégezték. Pusztulásukról persze az itthon maradottak nem tudtak, csaknem feltétel nélkül bíztak a kormányzóban, kiről úgy gondolták, hogy nem engedné bántani őket. Nézeteiket megerősítve látták akkor, amikor a Belügyminisztérium augusztus 9-én a hontalan zsidók további deportálását leállította.⁴²

40 SZSZBML, V. B. 186. XI. 700/1944. 1318. d.

41 Uo.

42 Ságvári Ágnes: Holocaust Kárpátalján 1941-ben. Múltunk, 1992/2. 126. o.

Magyarország háborús szerepvállalásával, de leginkább az ország német megszállásával azonban az események minden számítást keresztülhúztak. Nyíregyháza és a történelmi vármegyék zsidósága földrajzi helyzetüknél fogva elsőként szenvedte el a holocaust borzalmait.

A gettósítás

A zsidók kényszerlakhelyre való költöztetését a közvélemény csak gettósításnak nevezte. A többszázezer főt érintő kormányhatározat végrehajtására az ország területét zónákra osztották. Vármegyéink – így Nyíregyháza is – az I. zónához tartozott. Itt kezdődött el a legkorábban a gettósítás és a deportálás. A terület „zsidótalanítását“ azzal indokolták, hogy közel van a front, sőt egy része már hadműveleti terület, ahol a politikailag megbízhatatlan személyek jelenléte nem kívánatos.

1944. március 19-e, az ország német megszállása után megsaporodtak a zsidóellenes intézkedések. A megbízhatatlannak tartott személyeket sűrűn ellenőrizték, a zsidók számára külön – csökkentett értékű – élelmiszerjegyeket adtak. Megkezdtek a kereskedelmi iskolák tanárainak a segítségével a vagyonleltárak készítését. Beszolgáltatatták a rádiókat, kerékpárokat, a könyvtárakból kitiltották a zsidó szerzők műveit.

Április 5-én rendelték el a sárga csillag viselését, április 13-án pedig az I. zóna nagyobb városainak polgármestereit, rendőrkapitányait, csendőrparancsnokait tájékoztatták a gettósítás részleteiről. Maga az 1610/1944. ME. sz. rendelet ugyan csak április 28-án lépett hatályba, az I. zónához tartozó településeken a végrehajtását azonban már április 16-án megkezdtek, sőt a baktalórántházi és a kisvárdai járás néhány községében már április 8-án a zsidó közösségi épületekbe zárták össze a családokat és 16-án innen vitték a kisvárdai gettóba.

A deportálások végrehajtására mintegy 200 főnyi SS alakulat érkezett az országba. Az ő irányításukkal és a magyar csendőrség, valamint a közigazgatásban dolgozók aktív közreműködésével rövid idő alatt több százezer főt tereltek a gettókba.

Nyíregyházi (Szohor) Pál polgármester április 11-én rendelte el a városban élő zsidók összeírását. A névsort a Hitközség készítette el, majd a gettózás után megalakult zsidó tanács bővítette ki. A közellátási miniszter ugyanis utasítást adott, hogy a névsort egészítsék ki a születésre, illetve a foglalkozásra vonatkozó adatokkal.

Az alispántól kapott eligazításnak megfelelően a polgármester jelölte ki a városban gettóként a Kótaji (ma Vasvári Pál) – Dohány – Vay Ádám – Jókai utcák, a Bessenyei tér és a Kis tér (ma Mártírok tere) által határolt területet. Az itt lévő házak közül 130-150 épületnek zsidó volt a tulajdonosa. Ezek a házak fogadták be az ide telepítetteket. A gettó területén lévő keresztények által lakott házakba zsidókat nem telepítettek.

A gettóba hurcolás megkezdésének időpontjára vonatkozóan egyértelmű levéltári forrás, az „Akcióterv“ ad biztos tájékoztatást. Ezen az április 16-i dátum szerepel. Hajnalban 36 Nyíregyháza környéki településen kezdtek összeszedni a zsidókat és többségüket még ugyanezen a napon Nyíregyházára szállították, illetve kísérték.

A zsidók összeszedését a csendőrök végezték. A parancsnokok ügyeltek rá, hogy az állomány tagjai ezt a feladatot ne a saját lakóhelyükön végezzék, ezért más-más településre vezényelték őket. A teendőkről a csendőrök pontos eligazítást kaptak Nyíregyházán: *„berendeltek Nyíregyházára, s a parancsnokok bezárt ajtóknál megmondták, hogy a zsidók összeszedése következik és ezt a csendőrségnek kell végrehajtani. Nem volt szabad még a feleségnek sem megmondani mi történik.“*⁴⁴ Az Endlösung, a végső megoldás ördögi tervezetében a gettók csak ideiglenes táboroként szerepeltek, innen gyűjtőtáborokba, vagy úgynevezett bevagonírozási központokba kellett a zsidókat szállítani, hogy onnan deportálják őket.

Nyíregyházán a gettó házainak ablakait bedeszkázták, a gettóba vezető utcákat hevenyészett kerítéssel elzárták. Az itt lévő házakba már az első nap 3010 személyt zsúfoltak össze. Április 16. után is folytatódott a vidéki zsidók begyűjtése, így a létszám fokozatosan emelkedett. Április 23-ig a nyíregyházi zsidókat nem zárták a gettóba, csupán azok éltek ott, akiknek a lakásuk a gettó területén volt. Április 28-ra, a gettósítást kimondó miniszterelnöki rendelet hatályba lépésére Nyíregyházán a zsidók összegyűjtése már be is fejeződött. A gettóba zárt 17 580 főből csaknem ötezen voltak nyíregyháziak.

A hihetetlen zsúfoltság is sürgette az eredeti ütemterv megvalósítását, vagyis a gettó lakóinak a gyűjtőtáborokba való telepítését. A kitelepítés május 5-én kezdődött és 10 nap alatt befejeződött. A gettó kiürítéséhez, a betegek, öregek, magatehetetlenek elszállításához 555 szekeret („országos járművet“) vettek igénybe.

A nyíregyházi gettóból három gyűjtőtáborba szállították a szerencsétlen embereket: Nyírjes-tanyára, Simapusztára és Harangod tanyára. A nyíregyházi zsidók többsége Harangodra került.

Az első (talán az országban is az első!) gyűjtőtábor a ma közigazgatásilag Nyírtelekhez tartozó Varjúlaponon kezdte meg működését április 16-án a gettózással egy időben. A Desseffy-birtok egyik majorsági központjában létesített tábornak 1944-re már komoly története volt. 1939-ben tartották itt fogva azokat, akik Kárpátalja és Észak-Erdély visszacsatolása előtt a zöld határon át az országba jöttek. Őket, mint megbízhatatlanokat internálták. 1939. március 15-e után ide szállították az úgynevezett SZICS-gárdistákat is, vagyis azokat, akik Kárpátalja visszacsatolása után elleneztek a magyar adminisztráció bevezetését.

43 Kovács László: Tanú vagyok. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. II. Közlemények, 32. Nyíregyháza, 2004. (továbbiakban Kovács, 2004.) 19. o.

V. Hudanics történész állítása szerint itt tartották fogva Kárpát-Ukrajna egyik miniszterelnökének a fivérét, Fegyir Révait is. Hudanics a varjúlaposi fogolytábor „haláltábornak” nevezi, ahol 2000 ember volt és közülük sokakat kínoztak halálra.⁴⁵ A valóság ezzel szemben az, hogy a foglyok túlnyomó többsége ekkor úgynevezett menekült volt, a fogva tartás körülményei pedig nem a „haláltábor” idézték. Az internáltak napközben a környező gazdaságban dolgoztak, ellátásuk megfelelőnek volt mondható.

1939 szeptemberében a SZICS-gárdistákat a táborból elszállították, valószínűleg visszavitték őket Kárpátaljára. Helyükre lengyel menekültek érkeztek, akik 1940 januárjáig együtt éltek a zöld határon átszökött hontalanokkal.⁴⁶

Ebbe a táborba szállították 1944. április 16-án a politikailag megbízhatatlan zsidó férfiakat – többnyire családfőket – és ide zártak néhány családot is, akiknek kiválasztása az előre elkészített lista alapján a gettóba indulás pillanatában történt. Az érintetteket erről természetesen nem tájékoztatták. A kora hajnalban, a csendőrök által felvert embereknek 15 percet adtak, hogy élelmiszert, ruhaneműt pakoljanak össze. Ezen idő alatt a csendőrök elvették utolsó aranytárgyaikat is, majd az adott település gyűjtőterületére – a zsinagógába vagy az izraelita iskolába – kísérték őket. A szerencsétlenek igyekeztek megosztani csomagjaikat. A szülők egyike az élelmiszert, a másik a ruhaneműt cipelte. A gyűjtőhelyen aztán több családot különválasztottak, az apa ment Varjúlaposra az elemózsiával, az anya a gyerekekkel és a ruhaneművel pedig a nyíregyházi gettóba.

A varjúlaposi gyűjtőtábor ekkor már csendőrök őrizték, és felügyelője, tejhatalmú ura SS tiszt volt. A csendőrök kegyetlenkedése a foglyokkal mindennapossá vált. A verések és kínzások célja a feltételezett ékszerek, aranytárgyak és egyéb értékek beszolgáltatása. A megpróbáltatások következtében több fogoly életét veszítette, míg mások öngyilkosok lettek. A halottakat, akiket ekkor a kis település temetőjében hantoltak el, 1946. június 26-án exhumálták és a Kótaji úti zsidó temetőben helyezték örök nyugalomra.⁴⁷

A varjúlaposi gyűjtőtábor foglyait ma még ismeretlen okból május 2-án átszállították Nyírjes-tanyára. Május 14-én Nyírjesről indult az első transzport Auschwitz II. Birkenauba.

A nyíregyházi gettóban a belső rendre elvileg a zsidó férfiakból szervezett gettórendőrség vigyázott. A gettólakók szörnyű életkörülményein a zsidó tanács igyekezett javítani. A tanácsot a polgármester utasítására alakították meg, mivel a gettósításakor a hitközség megszűnt.

44 Néző, 2003. 247. o.

45 Zakarpatszka Pravda, 1993. július 10.

46 Meleg Elek nyugalmazott francia-német szakos tanár, egykori táborlakó szíves közlése.

47 Kovács, 2004. 207. o.

A gettót magát a csendőrök őrizték, felügyelőjük itt is, mint Varjúlaposon egy SS tiszt volt: Dr. Siegfried Seidl. Itt is gyakoriak voltak az értékek és az aranytárgyak beszolgáltatását célzó verések és kínzások. A gettólakókat megfosztották emberi méltóságuktól, sőt ha keresztény ember akart segíteni rajtuk, azt is internálták.

A gettóban a zsúfoltság elviselhetetlen volt. Azok közül a házak közül, amelyekbe a szerencsétlen embereket összezsúfolták, néhány még ma is áll – 60 év után csaknem változatlan állapotban. Így például a Kossuth utca 30. szám alatt 45 fő lakott, a 13. szám alatt 141 fő, a Nyírfa utca 8. szám alatt 94 fő, a 10. szám alatt 165 fő, a 20. szám alatt 52 fő, a 28. szám alatt 93 fő.

Fizikailag is lehetetlen volt biztosítani ennyi embernek a higiénikus életfeltételeket, de a fogva tartók nem is törekedtek erre. A gettót csak átmeneti tábornak szánták, így május első napjaiban megkezdték a gettólakók kitelepítését a gyűjtőtáborokba.

A nyíregyházi zsidók számára a kitelepítés a végső út első megpróbáltatása volt. El kellett hagyniuk véglegesen az otthont, a barátokat, az ismerősöket. El kellett hagyniuk a várost, ahol felmenőik száz évvel ezelőtt megtelepedtek, amelynek tereit, utcáit, épületeit megszerették. A város központján átvonuló tömeg szomorú látványt nyújtott. Sokan megsiratták őket, de akadtak olyanok is, akik a Korona Szállóban hangos zeneszóval ünnepelték az eseményt. Május 15-e, az utolsó csapat elszállítása után Nyíregyházi (Szohor) Pál polgármester a templomból kijövet így hálálkodott: *„Hála Istennek! Ez az első vasárnap, midőn városunkban zsidómentesen tarthattuk meg istentiszteletünket.“*⁴⁸

A három gyűjtőtábor mindegyike tulajdonképpen egy-egy majorsági központ volt gazdasági épületekkel, pajtákkal, istállókkal, fészerekkel. Egyiket sem készítették elő ilyen embertömeg befogadására. Simapusztán az érkező foglyok készítették a gyűjtőtábor kerítését, ők próbálták alomszalmát gyűjteni a hatalmas, 500-600 főt befogadó pajtákba. A fogva tartottak tisztálkodására csak a deportálás előtti napokban építettek ki egy vízvezetékrendszert.

Az embertelen körülményeket fokozták a csendőrök és csendőrnyomozók kegyetlenkedései. T. J. kálmánházi születésű csendőrnyomozó feladata például az volt, hogy megfigyeléseket és nyomozásokat végezzen a fogva tartottak között, főként az értékek beszolgáltatására vonatkozóan. Ilyen „munkát“ végzett Nagykállóban, Nyírbátorban Harangod pusztán és Nyírjestanyán. 1946. március 18-án a Nyíregyházi Népbíróság életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. A túlélő tanúk a következőkkel vádolták: *„A harangodi gyűjtőtáborban összehívatta a tábor lakóit, kijelentette előttük, hogy mindenki úgy végezze a dolgát, ahogy ő parancsolja, mert különben „itt döglöttök meg bűdös, kommunista zsidók“. Egyik alkalommal a korra és nemre való tekintet nélkül összeterelt embe-*

48 Uo. 67. o.

rekkel fegyelmező gyakorlatokat tartott. Más alkalommal a náluk lévő pénz, ékszer és egyéb értékek után kutatva... a gyanúsakat az őrszobára kísértette és ott ütések, verések között vallatta. E vallatás közben egy fiatalasszonyt, akinek 15 hónapos gyermeke volt, gumibottal vertek össze a vádolt és csendőrei.⁴⁹

A három gyűjtőtábor közül a legzsúfoltabb a Nyírjes tanyán lévő volt. A nyíregyházi zsidóknak a kisebbik részét itt tartották fogva, a többségük Harangodon szenvedett. A nyíregyházi gettóban, majd a négy gyűjtőtáborban (Nyírjes, Harangod, Simapuszta, Varjúlapos) az embertelen körülmények és a verések, kínzások következtében 31 fő veszítette életét. A Varjúlaposon elhunytakhoz hasonlóan 1946. június 26-án a Kótaji úti temetőben újratemették őket.⁵⁰

A gyűjtőtáborok kiürítése, a deportálás május 14-én kezdődött. Ekkor Nyírjesről indítottak útnak egy csoportot, az úti cél Kassán keresztül Auschwitz II. Birkenau volt. Pontosan egy évre rá, 1945. május 14-én a Nyíregyházi Népbíróság előtt Schmiedt Ferenc a következő tanúvallomást tette: „Az elmúlt év májusának egyik napján barátommal Gráf József Debreceni úti korcsmáros italmérésében tartózkodtam, a nyírjesi táborba koncentrált zsidókat a vasútállomásra vitték, hogy vagonírozzák őket.

A menetben haladtak Gottdiner fakereskedők, akik nekem jóembereim voltak és akartam nekik valami élelmet adni. Volt nálam egy nagydarab juhsajt, valamint más élelem is. Mikor ezt a szándékomat észrevette B. rendőr törzsőrmester, rám ordított és megütött.

A kiabálásra odajött egy fiatal rendőrtiszt, aki motorkerékpáron szaladgált, és amikor megtudta, hogy miről van szó, ordítani kezdett, hogy bevág engem is a zsidók közé. Mi ekkor eltűntünk és a Bácska utcán lévő daráló nyitott udvaránál néztük tovább a jelenetet. Ez a fiatal rendőrtiszt, N. J. motorkerékpáron cikk-cakkban vágott a tömegbe és botjával ütötte az embereket. A szadizmusnak milyen rettentő példája, az, hogy az amúgy is holtfáradt emberek soraiba behajjt motorkerékpárral és 500 méteren cikk-cakkban vágja a tömeget botjával. Nem hiszem, hogy ilyet normális ésszel végre lehet hajtani. N. J. tudomásom szerint útvonalbiztosításra volt kirendelve, és mégis előfordult egy eset, hogy egy ismeretlen nevű csendőr két fiatal zsidógyerekekkel lábánál fogva húzatott egy kb. 70 éves öregasszonyt, akiről a ruha a húzás következtében lement. Az asszonynak az alteste a húzástól véresre volt sebezve. N. J. ezt nem akadályozta meg, pedig ott cirkált motorbiciklivel állandóan és ellenőrizte a kiszállítást.⁵¹

Május 20-án Harangodról és Simapusztáról vittek embereket, ekkor a harangodi tábort ki is ürítették. Május 22-én és 24-én ismét Simapuszta következett, majd 26-án és június 4-én a nyírjesi tábor. Ez az utolsó transzport, így június 4-én az utolsó foglyokat is elvitték.

49 Uo. 54–60. o.

50 Nagy Ferenc: Az életfeltételek biztosítása a nyíregyházi gettóban és a gyűjtőtáborokban. Szabolcs-szatmárberegi Szemle. 2004/2.

51 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, XXV. 1. Debreceni Népbíróság iratai. Nyíregyházi Népbíróság iratai, 1945–1946. 100/1945.

A bevagonírozás részben a nyíregyházi, részben a nagykállói vasútállomáson történt. A csoportokat gyalog indították útnak, csak a magatehetetlen öregek, betegek részére biztosítottak kirendelt (forspontos) fogatokat, május 2-től június 4-éig 1050-et.

„A teherrakodó rámpát és környékét szoros csendőrkordon zárta el a külvilágtól. A megalázó jelzők, szidalmak, ütlegek közepette és ellenére is lassan teltek meg a tehervagonok. A szerelvény minden kocsijának kisméretű ablakai szöges dróttal voltak ellátva. A mi közünkben is volt, akit a szekérről félholtan dobtak a vagonba. Itt nem maradhat – szólt a félreérthetetlen parancs! Az elhurcolásunk óta eltelt 5 hét következményeként erőtlenné vált felnőttek, mozogni alig tudó gyerekek koszosan, rongyosan egymást segítve másztak fel a vagonokba. A zsúfoltság akkora volt, hogy a tolóajtót csak úgy lehetett a helyére gurítani, ha a már bent lévőket kívülről még ütik, vágják az egyenruhások. A vagonban két vödör és egy kanna volt WC, illetve víztárolás céljára.“⁵²

* * *

A történelmi vármegyéinket Szabolcsot, Szatmárt, Bereget magában foglaló I. zóna 1944. június 5-ére zsidómentes lett. Elárvultak az izraelita iskolák, zsinagógák, közösségi házak, vallási intézmények. 1940-ben a Szarvas utcai zsidó iskolában még 250 kisdíák tanult. Csillogó szemmel, tudásra éhesen álmodták, tervezték itt a boldog jövőt. Lelkükben a reménység ezer sugarával fordultak a világ felé, mert hitték, hogy minden ember Isten mása.

Nyíregyháza, 2004. április 16.

Dr. Nagy Ferenc

52 Kovács, 2004. 78. o.